

...Житомирський художник В.Кобилінський зробив Борисові Тену книжковий знак: в чотирикутнику, окресленому ламаною лінією давньогрецького орнаменту, не то водяні хвилі, не то язика вогню, а над ними в стрімкому леті-галопі — динамічний кентавр, який у руках тримає стилізовану ліру...

Микола Васильович довго вдивлявся в той малюночок, вивчаючи його, а тоді в задумі мовив:

— Кінь... то завжди дуже красиво, і від людського тіла не знаю нічого красивішого... Древні розуміли, що поєднувати.

Я не бачив, щоб Микола Васильович ставив той екслібрис на книжках своєї бібліотеки. Не знаю чому, можливо, тому, що не так-то легко зробити: мав їх дуже багато, вони буквально виживали його з хати, книжки (і писати, і збирати) — то була його велика пристрасть.

Євген Концевич
(із есе "Шедротний паростку
могутнього коріння!..")

Житомирський державний педагогічний інститут імені І.Франка

Історико-філологічне товариство
Житомирського державного педагогічного інституту імені І.Франка

Житомирське науково-краєзнавче товариство дослідників Волині

ВОЛИНЬ-ЖИТОМИРЩИНА

ІСТОРИКО-ФІЛОЛОГІЧНИЙ ЗБІРНИК
З РЕГІОНАЛЬНИХ ПРОБЛЕМ

О

Житомир
1997

З м і с т

Літературознавство

- В.Шинкарук. Житомирщина в житті та творчості Максима Рильського___5
 В.Білобровець. Євген Олександрович Ненадкевич_____17
 В. Єршов. Густав Олізар під пильним оком російського самодержавства___29

Етнолінгвістика

- П. Романюк. Піч у поліському весільному обряді_____40
 В. Мойсієнко. Структура і поетика поліських замовлянь_____45

Діалектологія

- Г. Врублевська. Семантичне поле лексеми "книш"_____54

Етнографія

- Л. Гарбузова. Становлення та розвиток етнографічного відділу Житомирського краєзнавчого музею.....59

Історія

- Л. Єршова. Історичні та соціальні умови розвитку церковної освіти на Волині_68
 С.Жилюк. Антоній Храповицький, архієпископ Житомирський і Волинський___75
 Н. Сейко. Польське шкільництво на Волині в період Першої світової війни_81

Портрет

- В.Єршов. Олена Василівна Шпильова_____86
 В.Мойсієнко. Микола Васильович Никончук_____90

Перший сніп

- Л. Куликівська. М.В.Хомичевський - діяч Української автокефальної православної церкви.....94

Архів

- Листи Бориса Тена до Є.Ненадкевича, Л.Бондарчук, Я.Погребенника___100
 Нові матеріали про літературне життя Житомира 1920-х рр.
 Підготував Р.Кондратюк.....109

Philobiblion

- В.Єршов. "Золотий вік" друкарства у Бердичеві.....111

Бібліографія

- Н.Сейко. Польська громада Волині на сторінках "Tygodnika kresowego"___117

Рецензії

- В.Мойсієнко. "М.Никончук. Лексичний атлас Правобережного Полісся___123
 П. Романюк. "В. Мойсієнко, О.Никончук, В. Прус. Українська діалектологія"__124
 О.Ференець. Нова сторінка з історії культурної спадщини Житомирщини__125
 А.Зінченко. "С. Жилюк. Російська православна церква на Волині"__128
 В.Логр/йчук*МаюрінГ. ВчорайшенськматаРужинськийрайони..".....130

Редактори:

Володимир ЄРШОВ,
 Віктор МОЙСІЄНКО.

Редколегія: Володимир БІЛОБРОВЕЦЬ,

Василь ВРУБЛЕВСЬКИЙ,
 Сергій ЖИЛЮК, Руслан КОНДРАТЮК.

Володимир Єршов

« 30 ЛОТИЙ ВІК »

ДРУКАРСТВА У БЕРДИЧЕВІ

На території, яку тепер займає Житомирська область, у XVIII столітті діяли три друкарні.

Іван Огієнко в "Історії українського друкарства" пише про заснування у 1783 р. друкарні при головному житомирському суді, в якій тиражувались процесуальні звіти та інші офіційні папери. Також відомо, що перед заснуванням друкарні Кременецького ліцею житомирська деякий час працювала на її користь.¹ Проте, знайти що-небудь з друкованих зразків того часу, на жаль, поки що не вдалося.

Найдавніше з відомих видань, яке згодом належить до житомирських, відоме під 1789 роком: "Opisanie pogrzebu ciała... Lukasz Tadeusza Rubińskiego".- Всього за час існування житомирської друкарні з 1789(?) по 1798 рр. збереглися відомості про два видання (шрифт латинський і кириличний).

Наприкінці століття запрацював друкарський верстат в с.Студениця (нинішнього Коростишівського району) в маєтку відомого у свій час публіциста та суспільного діяча Леонарда Волчкевича Олізара (1753-1817),³ де в період 1790(?)-1791 рр. було надруковано чотири книги (шрифт латинський).

Проте, звичайно, найвідомішою та найбільшою друкарнею в Київському воеводстві, а згодом і у Волинській губернії (та, мабуть, і на всій Правобережній Україні після друкарень Києво-Печерської лаври і Почаєвського Успенського монастиря), була Drukarnia W.W. OO. Karmelitów Bosych Fortecy Najświętszej Maryi Panny в Бердичеві, що діяла з 1760 по 1840 рр.⁴

Безперечно, вся видавнича діяльність друкарні пов'язана із закладеним тут ще між 1626 та 1627 рр. київським воеводою Янушем Тишкевичем (пом. 1649) костюлом, який 19 липня 1630 р. разом із землями і селом Скразлівкою (нинішнього Бердичівського району) були подаровані босим кармелітам у Довічне користування.⁵

2 березня 1634 року київський єпископ Анджей Шолдрський урочисто заклад перший камінь у фундамент катакомбного костюлу на честь непорочного зачаття Богоматері, Святих Михайла Архангела, Іоана Хрестителя і Євангелістів. Приблизно сто років по тому, у 1739 році. Розпочалось будівництво, а в 1754-му єпископ Каетан Солтик освятив верхній костюл, побудований у барочному стилі архітекторами Яном де Віггом і Гжегожем Тарновським. Участь у проектуванні архітектурних робіт приписують також Теодору Раковецькому. Внутрішній розпис костюлу виконав італійський художник В.Фредеріче.

16 липня 1756 р. К. Солтик урочисто здійснив коронацію ікони Бердичівської Богоматері, яка йменувалася Гетманкою Кресовою і стала згодом однією з найбільш шанованих святинь католицького світу. На честь цієї події були відлиті золоті, срібні і мідні медалі із зображенням Бердичівської Божої матері.

Відомо, що у 1772 р. у монастирі босих кармелітів нараховувалось 27 священників і 13 ченців, які готувались прийняти сан.⁷ Окрім монастирських справ, вони опікувалися школою (яка за рівнем підготовки відповідала гімназії), пансіоном та бібліотекою з великою кількістю інкунабул і стародруків.

Відомості про кармелітську бібліотеку надзвичайно бідні. На сьогодні відомо лише чотири її інкунабули, які нині є частиною золотого фонду колекції ЦНБ імені В.Вернадського у Києві.⁶

Серед рукописного зібрання бібліотеки кармелітів і найвідомішими у всій Славії і Туреччині є "Записки Яничара" Костянтина Михайловича з Островиці, знайдені А.Галензовським у монастирській бібліотеці в 1823 році (нині зберігаються в Зібранні Чарторийських Національного музею у Кракові. Рукопис в 4° на 298 аркушах, польський скоропис XVII ст.).

Але найбільше кармеліти опікувалися друкарнею. І згодом саме вона прославила містечко на всю Європу.

Дозвіл на заснування друкарні при монастирі був отриманий від короля Речі Посполитої Августа III 14 січня 1758 р. Невдовзі з Австрії було привезено перший друкарський верстат, а в Скраглівці облаштовано папірню. Налагодження виробництва, фахове навчання працівників та набір перших книг зайняли більшість року. У 1760 р. побачили світ перших шість бердичівських видань, серед яких був і підручник арифметичних та алгебраїчних правил Юзефа Тожевського на 188 (!) сторінках.

В розпорядженні набирачів були латинські та кириличні шрифти: гравірувальні й набірні, текстові і титульні, прямі і похилі тощо. Іншими словами, вже у перші роки свого існування друкарня мало чим поступалася кращим європейським. При ній також було організовано гравірувальну майстерню, серед найвідоміших майстрів якої насамперед назвемо Теодора Раковецького, Теофіла Троцкевича, Івана Філіповича та Іогана Христіана Вінклера.

У видавничій політиці кармелітів проглядається намір охопити майже всі сторони людської діяльності: від книг богословських, теологічних і проповідницьких, календарів, словників і шкільних підручників до видавничого історичного, політичного й господарського характеру. Знамениті бердичівські календарі - явище унікальне у багатонаціональній українській культурі. Це були своєрідні бюлетені релігійних, політичних, господарських і культурних подій. В них популяризувалися здобутки видатних вчених Європи (астрономічні дані, наприклад, надходили від астрономів Краківської академії). Тому, очевидно, не випадковими були колосальні тиражі календарів - сорок тисяч примірників на рік!¹⁰

У 1760-1800 рр. в друкарні босих кармелітів було видано 264 книги, а за всю вісімдесятилітню історію її діяльності - 650* (за іншими відомостями - 714). Тобто, в середньому кожних півтора місяці з'являлося нове видання! Друкувалися книги на латані, польською, а також німецькою, французькою, російською мовами.

Усі ці роки з друкарнею тісно співпрацювали десятки і сотні фахівців, видавців, вчителів, вчених, богословів, письменників, художників. Тому й не дивно, що з другої половини XVIII століття Бердичів стає релігійним, науковим і культурним центром католицького Правобережжя. "Бердичів з точки зору наук біблейських і талмудистських переважає всі інші європейські міста", - писав у середині минулого століття історик Владислав Бентковський.¹³ Цьому в неمالій мірі сприяли монастир

босих кармелітів, багата монастирська бібліотека і друкарня, а також ярмарки і численні паломники, яскраві театральні дійства і кармелітська школа, в якій вчилися, зокрема, відомий письменник Генрик Жевуський (1791 -1866) та історик і письменник Генрик Духиньський (1816-1893).

Особливим покровителем кармелітської друкарні був Юзеф Анджей Залуський (1702-1744) - популярний у той час польський поет, драматург, історик і суспільний діяч. У другій половині ХУІІІ ст. у монастирі служив історик релігії Гжегож Тжешневський, автор "Ozdoba i obrona ukraińskich krajów" (Berdyuczów, 1767). З кінця 1760 рр. з Бердичевом була тісно пов'язана доля релігійного письменника Габрієла Анджея Каспровича (1717-1785). У 1770-х в друкарні монастиря були видані теологічні праці Валеріана Груїччинського (пом. після 1777), а на початку 1790-х - ряд творів Юзефа Белавського (1739-1809) - популярного поета і комедіографа. З кінця семидесятих років ХVІІІ ст. з Бердичевом тісно пов'язана доля відомого вченого-бернардина Бенедикта Котфицького.

Б.Котфицький служив бернардином російської провінції, займався історією, писав поезію, але найбільш відомим став як католицький письменник і релігійний діяч. Перші містки про майбутнього письменника належать до 1734 року, коли він поступив ченцем до бернардинського косябулу в Лежайську (нині - в Польщі). Після рукоположення вивчав філософію і теологію, а в 1741 р. склав іспити на викладача. Протягом наступних трьох років Б.Котфицький викладав філософію у Заславі, служив дефінітором Російської провінції (1751), генеральним візитатором (1755) і двічі (у 1757-1760 та 1766-1769) - провінціалом Великопольської провінції. У 1770-тірр. він пише головні свої твори: "Superior regularis..." (1773) і "Pamięć codzienna..." (1778-1779), в яких, поруч з розкриттям шерегу теологічних проблем, розглядає також роль і значення монастирських бібліотек в самоосвіті священників. Здоров'я Б. Котфицького на той час значно підупало. Письменник багато роздумує про "зіпсований вік" - так він називає вісімнадцяте століття, коли католицтво, на його думку, "пішло насміх".¹⁴ Про причини, які спонукали Б.Котфицького взятися за перо, пише: "...І Бог не був би Богом, якби природнім розумом міг би бути досконалим у своїй природній неосаяжності, і Віра не була б Вірою, якби всі таїнства її ясно під розуміння наші потрапляли".¹⁵ В цей час активізуються його зв'язки з кармелітською друкарнею, в результаті чого тут були видані дві його книги. Ці зв'язки були такими тісними, що історики минулого століття навіть вважали, що помер він у Бердичеві.¹⁶ Але сучасні дослідники стверджують, що пішов Бенедикт Котфицький з життя 8 серпня 1781 року у Заславі.¹⁷

Бібліографія творів Б.Котфицького складається з шести позицій:

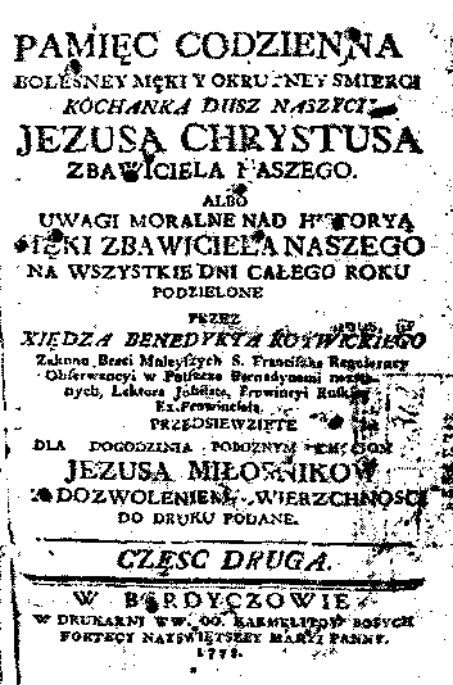
1. Otwarta droga do nieśmiertelnej sprawy... Athanazego Szeptyckiego... Lwów 1747.-XIVs. 2°.
2. Hasło słowa Bożego... Matki... Maryi... w Obrazie Lwowskim...głoszące... - Lwów, 1754. - 459 S. 2°. (В співавторстві).
3. Superior regularis qva pater, qva index... - Berdiczoviae. Pars 1.1733 (очевидно, слід читати 1773). -XVI, 255, X S. 4°; Pars 2.1773.-XX. 262, XX з. 4°.
4. Pamięć codzienna bolesnej męki u okrutnej smierci... Jezusa Chrystusa... Cz.1.- Lwów, 1778.- VI, 455, V s. 8°. Cz.2. -Berdyuczów, 1778. - XIV, 626 s. 8°. Cz.3-4. - Berdyuczów, 1779. - VI, 509 s. 8°.
5. Переклад: [Skorski Jan]/ Lech Polski albo Wolnego z złotego Narodu Polskiego Początki... - Lwów, 1751.-IV, 174.s. 8°.
6. Видав: Statuta Fratrum Minorum regularis observantiae... - Lublin, 1769. - XII, 477 8. 4°.

ОПИС ВИЯВЛЕНИХ БЕРДИЧІВСЬКИХ СТАРОДРУКІВ

Нині на Житомирщині бердичівські видання зустрічаються дуже рідко. Особливо це стосується книг, виданих до 1800 р. Автору цих рядків поки що відомі з них лише декілька примірників. Тому вважаю надзвичайно необхідним розпочати роботу по виявленню і повному опису de visu всіх бердичівських раритетів, які зберігаються в нашому краї.

1. Kotwicki Benedykt. Pamięć codzienna... - Berdyczów, 1778.
Місце зберігання: Житомирський обласний краєзнавчий музей.
Шифр: - Колекція Ганських.

Кодекс являє собою видання XIV, 626 сторінок (перший блок без пагінації, другий - наскрізна нумерація арабськими цифрами. Книжний блок розміром 105x171 / 8". Формат шпальти набору - 72x131 (без кустод). Кількість рядків на сторінці - 28. знаків у рядку - 34+/-2, колір друку - чорний. В нижньому зовнішньому куті сторінки - кустода. Ініціал - один, що повторюється по всьому тексту - літера V (7x8). Заставка - одна, геометричної форми на першій сторінці, кінцівки після розділів застосовуються без певного шаблону. Папір стародруку на сторінках 1,13, 25, 37, 47. 59. 73. 83, 97, 109, 121, 133, 143, 157, 169, 181, 191, 205 та ін. має філіграні. Переплетення картонне, обклеєне зеленуватим вигорілим папером, кант на 2 мм більше книжного блоку. Кути трикутні шкіряні, спинка шкіряна з блинтовым тисненням коричневою фарбою: "Pamięć codzienna bolesnej meki y okrutney" У верхній нижній чверті - декоративне рослинне тиснення в рамках.

На сторінці XIV скоропис фіолетовим чорнилом: "Ex libris. Fr. Laurenty Waiszlowski Cr. MP <...> S Patrio Danucki Danuski Darowana d WX Nizenskiego ia s June 06 Ao <...> WX Dobrowolskiego GK KER <...>?" а також на сторінці 5 схожим почерком: "Ex libris Fr. Laurenty Wasilkowski Cr. MP <...>".
На передньому форзаці штампи: "Бібліотека Житомирського

краєзнавчого музею Инв. №19783" (цифри написані синьою кульковою ручкою) і "Музей Бердичівщини відділ №1276" (цифра в штампі закреслена, під нею за штампом - 514. Обидві цифри написані фіолетовим вигорілим чорнилом). На титульному листі штампи: "Бібліотека музею №363 Бердичів" (цифра - фіолетовим чорнилом) і "Бібліотека Житомирського краєзнавчого музею Инв. №_____". Всі чотири штампи - фіолетовою тушшю. На задньому правому форзаці кульковою ручкою чорного кольору написано сучасний шифр зберігання.

Загальний стан книги можна було б оцінити, враховуючи її вік, як дуже добрий, якби вона не була пошкоджена шашелем. Проте це не заважає читанню.

Це видання зазначене в каталозі Я.Запасака та Я. Ісаєвича "Пам'ятки книжного мистецтва",¹⁸ проте в ньому прізвище автора подано "Kotficki". На примірнику, який зберігається у фондах Житомирського краєзнавчого музею, надруковано: "Kotwicki". В згаданому каталозі також не вказано кількість сторінок видання і знаходження примірника в Житомирі (зазначено тільки зберігання в Харківській державній науковій бібліотеці, Острозькому музеї та Курницькій бібліотеці в Польщі).

В "Словнику францисканських польських письменників",¹⁹ ч.2, видання помилково атрибується як львівське, з кількістю сторінок, яка не відповідає дійсності.

2. Kotficki Benedykt. Superior regularis... - Berdyczów, 1773.
Місце зберігання: Житомирський обласний краєзнавчий музей.
Шифр: Колекція: бібліотека Ганських.

Кодекс складається з XX,262,XX сторінок, перший і останній блок без пагінації, центральний - наскрізна арабськими цифрами. Розмір книжного блоку 165x197/4". Формат шпальти набору без кустод 119x145, кількість рядків - 31, кількість знаків у рядку 58±2. Колір друку - чорний, в нижній правій частині сторінки - кустода. Зверху в лівій частині лівої сторінки - назва розділу, правої - теми. Ініціали: різний - 22x22, шрифтовий - 8x5. На сторінці 1 - заставка 110x30, перед розділами - набір декоративних заставок з п'яти значків (стор. 7, 25, 45, 57, 62, 67, 74, 100, 113, 158, 173): кінцівки - візерунок, що повторюється (півколо) декоративної гілки з 9 однакових значків у два ряди, по п'ять і чотири (стор.44, 56, 73). Окрема кінцівка - орнамент (стор. XIV останнього блоку) і ваза (стор. XX останнього блоку). Водяні знаки: XVІІІ-XX, 25-31, 49-55, 97-103, 115-119, 139-149, 153-159, 169-191, 201-207, 217-247, 257-261, I-XX - всі у внутрішньому верхньому куті.

Переплетення картонне, обклеєне тонкою вичиноною шкірою. Кант на 2 мм більший від книжного блоку. На зовнішніх сторонах палітурки тиснення - рамка по периметру. Дануські кінцівки світлою фарбою: "Superior regularis ARS" у три рядки. На верхній частині палітурки у лівому кутку біла наклейка з напівстертим написом синім олівцем "548", над яким зроблено напис простим олівцем - "1049".
На титулі (с.1) по центру штамп фіолетовою мастикою: "Бібліотека

Житомирського краєзнавчого музею Інв, № ____ "На сторінці 3, 17, XX (останнього блоку) - штамп фіолетовою мастикою: "Музей Бердичівщини відділ ____ № ____". На стор. 3 також: "Бібліотека музею №4132 Бердичів". На стор. IV блоку - сучасний шифр зберігання експонату ЖКМ.

Стан дуже добрий, деякі сторінки внизу не розрізані, що дає підстави припускати, що це первісний екземпляр. Є пошкодження, зроблені шашлем. Зошит з восьми сторінок прошитий у двох місцях сірою лляною ниткою.

В наборі книги використано не менше восьми гарнітур шрифтів.

- 1 Bibliografia literatury polskiej. Nowy Korbut. T. 4. - Warszawa. 1964. - S. 127.
- 2 Drukarze dawnej Polski. - Wrocław-Krakow. 1960. Cz. 6. - S. 258. Estreicher E. Bibliografia polska. - Krakow. 1914. Ogólnego zbiętu T. 26. - S. 506.
- 3 Ершов В.О. Видатний публіцист Леонард Олізар // Велика Волянь: Минуле й сучасне. - Хмельницький-Ізяслав-Шепетівка. 1994. - С. 59-61.
- 4 В 1840 р. бердичівська друкарня була переведена в Житомир. Див.: Новий тнциклопедический словарь. Т. VI. - СПб (6 т. н.). - С. 38.
- 5 Детальніше про історію косяголу днів.: Мовчанівський Т. Бердичівський заповідник. Провідник. - (Б.м.в.) 1931. - 51 с.
- 6 Памятники градостроительства и архитектуры Украинской ССР. Т. 2. - К. 1985. - С. 148.
- 7 Materiały do atlasu historycznego chrześcijaństwa w Polsce. Zakony mesnie w Polsce w 1772 roku. - Lublin. 1972. Dodatek.
- 8 Каталог індунабул / Уклад Б. Зданевич. - К., 1974. №№ 31. 373. 438. 456.
- 9 Pamiętniki Janusza Polaka przed r. 1500 napisane / Zbiór pisarzy Polskich. Cz. II. T. 5. - Warszawa. 1828. Записки янычара, написаны Константином Михайловичем из Островица. - М. 1978.
- 10 Мовчанівський Т., op.cit. - С. 27.
- 11 Słownik geograficzny Królestwa Polskiego. T. I. - Warszawa. 1880. - S. 137. Urbanski A. Podzwonne na zgliszczach Litwy i Rusi. Warszawa. 1928. - S. 78.
- 12 Rolle A. J. Drukarnia i sztycharnia w Berdyczowie. - Krakow. 1874. - S. 4.
- 13 Encyklopedia powszechna. T. 3. - Warszawa, 1860. - S. 197.
- 14 Kotwicki B. Pamięć codzienna... Cz. II. - Berdyczow. 1778. - S. VIII.
- 15 Ibidem. - S. X.
- 16 Encyklopedia..., op.cit. T. 15. 1864. - S. 709.
- 17 Słownik polskich pisarzy Franciszkanskich. - Warszawa. 1981. - S. 238.
- 18 Запаско Я., Ісаєвич Я. Памятки книжного мистецтва. Каталог стародруків, виданих на Україні. Кн. 2. Ч. 2. (1765-1800). - Львів, 1984. - №2936. - С. 39.
- 19 Słownik polskich..., op.cit. - S. 238-239.
- 20 Запаско Я., Ісаєвич Я., op.cit. - №2702. - С. 29. - помітково отримувє видання у 8°. Визначено також незвичайно ЖКМ як місце зберігання примірників.